

Любомльському та Ратненському староствах. Однак такою одиницею тут виступала не волока, а лан, який приблизно дорівнював волоці.

На Волині аграрна реформа почала впроваджуватися у 60-х рр. 16 ст. насамперед у великокнязівських володіннях в Кременецькому та Ковельському повітах Волинського воєводства, у Ратненському та Любомльському староствах. Так за люстрацією 1564 – 1565 рр. у переважній частині сіл Любомльського староства попередня дворишна система селянського землекористування була ліквідована і селян було переведено на лани. Дворища залишалися лише в селах Полапи, Нудиже, Любохини, Кримне, Світязь та Шацьк [1, 78]. У приватних маєтках магнатів і шляхти вона розтягнулася на десятиліття і тривала ще й у першій половині XVII ст.

Висновки. Отже, на розвиток аграрних відносин на Волині в литовсько-руську добу впливали наступні чинники:

- входження Волинської землі до складу іноземних держав і поширення на них литовсько-руського та польського права, що визначало умови соціально-економічного розвитку;

- формування нових елементів у сфері землеволодіння та землекористування, викликаних з одного боку еволюцією феодалних відносин, з іншого – аграрною реформою 1557 р. На цій основі, у другій половині XIV – першій половині XVI ст. на Волині з одного боку сформувалася привілейована заможна землевласницька верства – шляхта, з іншого боку – розпочався процес закріпачення основної маси селянства, посилення його земельної та особистої залежності від держави та феодалів.

Джерела та література

1. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Любомльщини 16 – 17 ст. / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. – Вип. 25. – Луцьк, 2007. – С. 76 – 80.
2. Володимирський гродський суд. Подокументні списки актових книг. Випуск 1. Справи 1 – 5. 1566 – 1570. – К., 2002. – 225 с.
3. Ворончук І. О. Населення Волині в 16 – першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., СПВФ, 2012. – 712 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Грушевський М. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 5. – 1998 – 687 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Грушевський М. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – 1998 – 667 с.
6. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К.: ТзОВ «Простір М», 2005. – 598 с.
7. Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. / Підг. до видання Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. – Луцьк: СПДФО Купровський В. М., - -736 с
8. Розов. В. Українські грамоти. Том перший. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – 267 с.
9. Україна і Литва в 14 – 16 століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти /В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук та ін. – Луцьк: Прат «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., Критика, 2008. – 472 с.

УДК 398.32:582.28(477.82)

Алла Дмитренко

Продукти збиральництва у народній медицині Житомирського Полісся (за польовими матеріалами)

У статті на основі польових матеріалів, зібраних у Новоград-Волинському та Ємільчинському районах Житомирської області, висвітлено роль дикорослих засобів у народній медицині. З'ясовано, що основне місце у народній фітотерапії належить різноманітним травам, листю і цвіту окремих дерев, які використовували для лікування органів травлення, дихання, руху та ін. Відзначено тотожну лікувальну дію багатьох рослин. Показано місце ягід і грибів у народній медицині. Проаналізовано звичаї та обряди, що супроводжували збирання рослин: магичні вербальні формули, табування та ін. З'ясовано ступінь збереження народних фітотерапевтичних знань. У тексті наводяться польові матеріали, що ілюструють основні положення статті.

Ключові слова : Житомирське Полісся, традиційно-побутова культура, народна медицина, збиральництво, трави, ягоди, гриби, вербальна магія, звичаї, табу.

Дмитренко А. Продукты собирательства в народной медицине Житомирского Полесья (за полевыми материалами).

В статье на основе полевых материалов, собранных в Новоград-Волынском и Емильчинском районах Житомирской области, освещено роль дикорастущих средств в народной медицине. Установлено, что основное место в народной фитотерапии принадлежит разнообразным травам, листьям и цветам отдельных деревьев, которые использовали для лечения органов пищеварения, дыхания, движения и др. Отмечено тождественное лечебное действие многих растений. Показано место ягод и грибов в народной медицине. Проанализированы обычаи и обряды, сопровождавшие сбор растений: магические вербальные формулы, табуирование и др. Выяснена степень сохранения народных фитотерапевтических знаний. В тексте приводятся полевые материалы, иллюстрирующие основные положения статьи.

Ключевые слова: Житомирское Полесье, традиционно-бытовая культура, народная медицина, собирательство, травы, ягоды, грибы, вербальная магия, обычаи, табу.

Dmytrenko A. Collection products in alternative medicine of Zhytomyr Polissya (based on field materials).

Based on field materials collected in the Novograd-Volynskomu and Emilchinskому districts of Zhytomyr region, the role of wild growths in alternative medicine is highlighted in this article. It was stated that the main place in traditional phytotherapy belongs to various herbs, leaves and flowers of certain trees used to treat the organs of digestion, respiration, movement, and others. The identical therapeutic effect of many plants is noted. The place of berries and mushrooms in folk medicine is shown. The customs and ordinances accompanying the collection of plants were analyzed: magical verbal formulas, taboo and other. The degree of preservation of traditional phytotherapeutic knowledge is explained. The text provides field materials illustrating the main provisions of the article.

Keywords: Zhytomyr Polissya, traditional-domestic culture, alternative medicine, harvesting, herbs, berries, mushrooms, verbal magic, customs, taboo.

Постановка наукової проблеми, її значення. Прийняття ЮНЕСКО «Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» активізувало дослідження різноманітних проблем традиційно-побутової культури. Серед галузей, у яких проявляється нематеріальна культурна спадщина названі і «знання та звичаї, що стосуються природи і всесвіту» [9]. Охорона традиційних народних знань на міжнародному рівні сьогодні є компетенцією ряду організацій ООН, серед яких — Всесвітня організація інтелектуальної власності, Всесвітня організація охорони здоров'я, Продовольча та сільськогосподарська організація [13].

Одне з особливих місць в системі традиційних народних знань займає народна медицина з багатовіковим досвідом лікування. Найбільш ефективно досвід народної медицини сьогодні використовується у країнах Азії (Китай, Індія, Японія). В останні роки зростає увага до цього важливого компонента традиційної культури і в Європі, де для виготовлення сучасних медичних препаратів вживається до 2 тис. рослин [13]. В українській медицині використовується майже 250 видів рослин, у т. ч. 150 — у традиційній, а решта застосовуються лише в народній медицині [10]. 45% усіх лікарських засобів, що випускаються в нашій країні, виготовляються з рослинної сировини [7].

Основними регіонами збирання лікарських рослин в Україні є Карпати і Полісся. На території Волині і Полісся, за підрахунками вчених, росте 252 види лікарських рослин [6, с. 53], що збереглися в традиційному природному ландшафті і заготовляються для потреб фармакологічної, фармацевтичної та ін. промисловості, тим більше, що в останні роки споживачі віддають перевагу препаратам, виготовленим на основі натуральної сировини. У Житомирі функціонує фабрика «Ліктрави» з переробки лікарської сировини. Тому вивчення традицій збирання лікарських рослин в регіоні є актуальним.

Аналіз досліджень проблеми. Етнографічне вивчення рослин започаткував Ф. Вовк, який видрукував «Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями» [Вовк], де зосередив увагу на використанні дикорослих трав в побуті і обрядовості. А. Рогович підготував «Опыт словаря народных названий растений...» [12]. Лікувальні властивості лікарських трав і способи їх застосування висвітлені у праці М. та І. Носалів [11]. Ґрунтовне дослідження з народної медицини українців як галузі традиційних знань підготувала З. Болтарович [4], яка значну увагу приділила народній фітотерапії Карпат [2] та Полісся [3]. Традиції народної медицини українців Центрального Полісся вивчала І. Ігнатенко [8]. Матеріали (переважно замовляння) з народної медицини Овруччини опублікував А. Шкарбан [14].

Джерельну базу статті склали польові етнографічні матеріали, зібрані автором в ході історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від

техногенних катастроф (м. Київ) до Новоград-Волинського та Ємільчинського районів Житомирської області [1].

Мета: на основі польових етнографічних матеріалів проаналізувати місце продуктів збиральництва у системі народної медицини регіону.

Завдання: з'ясувати призначення дикоростучих рослинних засобів у лікуванні різноманітних хвороб; вказати народні назви лікарських трав; висвітлити місце ягід і грибів у народній фітотерапії; висвітлити звичаї та обряди, що супроводжували збирання рослин для лікування: магичні вербальні формули; табування; поділ рослин на «чоловічі» та «жіночі»; хліб і гроші під корінь лікарських рослин та ін. Показати особливості освячення лікарських трав. З'ясувати ступінь збереження народних фітотерапевтичних знань.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Збиральництво — давнє заняття, яке базувалося на пошуку і привласненні людиною продуктів харчування, засобів лікування, різноманітної сировини. Важливе місце у структурі традиційного збиральництва українців Новоград-Волинського та Ємільчинського районів Житомирської області належить дикорослим рослинам, що використовуються в народній медицині. Одні з них мають більш широке, інші — вужче застосування.

Найчастіше збирають звіробій (*Hypericum perforatum*), який має досить широке застосування. Зілля рвуть в період цвітіння. Респонденти знають, що багато звіробою вживати не можна, так як він дуже міцний. Тому слід брати по одній гілочці: «Потрошку його. Не мона багато кидать зверобою. Вон крепкий. Його треба гольочку [...]. Гольку вкинув і всьо. Якого хоче зеля потрошку вкинули і все. А багато не можна кидать» [1, од. зб. D3S4]. Звіробій додають до багатьох сумішей трав. Є. Лазніук із с. Сергіївка відзначала, що без звіробою лікувального відвару «не може бути» [1, од. зб. D1S4]. Звіробій використовують і як натирання, для чого намочують у горілці [1, од. зб. D1S2].

Інформанти відзначають масове поширення звіробою та безсмертнику в останні роки, причиною чого є пустування полів, які після розпаду колгоспів не обробляються: «безсмертника багато є тут, в нас на полі» [1, од. зб. D1S3]; «У нас зара звіробою! Бери трактора там і заєжжай [...]. І безсмертнику дуже багато» [1, од. зб. D1S3]. Безсмертник (**цмин пісковий**, *Helichrysum arenarium*) масово збирають у період цвітіння. Його відваром лікують захворювання печінки [1, од. зб. D3S5, D1S3]. З цією ж метою рвуть «буквицю» (**буквиця лікарська**, *Betonica officinalis*) [1, од. зб. D8S4].

Кілька локальних назв має деревій (*Achillea millefolium*) — «серпорез», «серпориз», «тисячелісник», який «од усього помагає» [1, од. зб. D1S4]. Найчастіше його вживають для лікування хвороб шлунку: «Ну, він, вобше, тисячолісник, він дуже полезний до всього. Він од желудка добрий. Оце тако, як оце понос, то оце він. Оце він добрий» [1, од. зб. D1S2]. Деревій збирають в липні-серпні [1, од. зб. D1S4]. Шлунок лікують й іншими травами. Подекуди з цією метою збирають «стародуб» (бутень звичайний, *Chaerophyllum*): «стародуб од желудка. Росте по камінню» [1, од. зб. D9S2], який «В горилци мочать» [1, од. зб. D5S6]. У Рудні Іванківській беруть ще й «калган» (пёрстач прямостоячий, *Potentilla erecta* (L.) Hampe) і бородач (*Andropogon*): «Калган од жолудка [...]. Бородач — од живота» [1, од. зб. D3S5].

Відомі і лікувальні властивості кореню «лепехи» (*aip*, *Acorus calamus*). Його копають восени і вживають при різних захворюваннях, в т. ч. й при хворобах шлунку: «Но оцей аїр, корень дуже полезний [...]. З цієї лепехи копать кореня, тильки треба осенню копать [...]. Він полезний тоже. І од желудка [...]. Він дуже од всього! Наветь в мене там була сусідка [...], вона його пила. Вона каже, дівчинка прийшла, внучка, болить живіт, я каже, натерла і [...] перестало» [1, од. зб. D1S2]. Від болю в животі маленьким дітям дають «рум'янок» (ромашка лікарська, *hamomilla recutita*) [1, од. зб. D5S3; D1S3].

Відварами кропиви (*Urtica dioica*) лікують нирки: «Кропива від почок дуже добре» [1, од. зб. D1S2]. Навесні збирають березові бруньки, настоюють на горілці і використовують для лікування нирок та інших хвороб: «Вони од почок. Вони од усього. В [чоловіка] була температура 38,6° раз увечері, пізно, і [...] в мене не було таблеток [...]. Я йому [...] пув-стакана наляля. На горілці домашній [...], дві одіялі на його. Час пройшло. То й я не думала. Вона [температура] в його спала» [1, од. зб. D1S2].

Дев'ятисил» (**оман високий**, *Inula helenium*) запарюють або настоюють на горілці від простудних захворювань: «Дев'ятисил я беру. Він од простуди. Він оце кашляєш [...] і паримо, і на горилци намочила. Ложечку взяла» [1, од. зб. D1S2]. Кашель лікують відварами «мачухи» (мати-ймачуха, *Farfarae folium*): «мачуха, то вона й од кашлю і од воспалення» [1, од. зб. D3S4]; м'яти (*Mentha*) — «мята тоже од кашлю» [1, од. зб. D2S1]; цвіту бузини чорної (*Sambucus nigra* L.) [1, од.

зб. D10S6, D12S3]; гілок сосни (*Pinus L.*) [1, од. зб. D12S3];

Надзвичайно поширеним лікарським засобом є липовий цвіт, який вживають при простудних захворюваннях: *«Із липи [...] цвіт рвать. Чай добрий пить. Од кашлю он добрий»* [1, од. зб. D2S1]. Від кашлю використовують відвари чебрецю (*Thymus*). Але в останні десятиліття, у зв'язку з поширенням в селах такої соціальної проблеми (хвороби) як п'янство, його дають, щоб позбутись залежності: *«Чебрець збираю. Це од кашлю дуже добре [...] между прочим чебрець ше добрий од алкоголізму. Хто вживає горилку, шоб ви знали. Його треба парить і пить. Отак, хто вживає, то давать чоловіку, шоб замість чаю»* [1, од. зб. D10S2].

Ягодами полину (*Artemisia absinthium*) у с. Андрієвичі лікують нежить: *«як насморок, оце цие ягодочки беруть. Я беру совочок, на жар. А як жару, нема, то якоїсь там кусок подпалила, пачки сірників [...]. Колись казали, пристрип. Оце на цей насморок казали пристрип [...] стари люде. І оце цим полином вдихати в себе його. І проходить насморк»*. У народній ветеринарії полином лікують глисти у поросят [1, од. зб. D12S2].

Корінь «живокосту» (**живокіст лікарський**, *Symphytum officinale*) копають в період цвітіння і використовують при болях в спині (радикуліті) і ногах: *«Тожє зара треба рвать уже. Перерис. І копать треба, вже перецвіла, живокост такий. Його треба копать, сушить. Мить, сушить. І намочить. Як болять ноги, да ноги натирать»* [1, од. зб. D12S4]; *«Я весь час натираю все їм. І радикуліт, оце ноги і все. Но мені трошки він помагає [...] желательно копать, як цвите. Ну, і осинню вин оце такий»* [1, од. зб. D12S2]; *«Спиною лежала, в мене діски вийшли. То баби в больниці нараjali. То дід міні возив три дне його. Натре на терку. І баби кажуть, і з'єднай його за день. То я його з'їм. Воно й не гірке, воно й не кисле. Таке собі, добре. Я сла [...]. А намочила вже, як я приехала з лікарні. В мене й зара є намочене»* [1, од. зб. D8S4].

Листям лопуха (*Arctium L.*) лікують болі в ногах — обмотують на ніч: *«як нога болить, то треба десь прикладать, чи шо»* [1, од. зб. D2S1]; *«Оце пойду на ніч, вирву штук шість і оцю ногу [...]». Отакие старие платки [...]. Оце обв'язую»*. Листя лопуха заготовляють і на зиму. Тоді розпарюють і прикладають до ніг: *«І цей лопух треба сушить. А потом кип'ятком його. Розпарувать і накладайте знов на ноги і лікуйтеся»* [1, од. зб. D8S4].

Для лікування захворювань ніг, рук, спини використовують березове листя на якому є пух. Збирають його навесні. Накладають у мішок у який на ніч кладуть хвору руку, ногу чи лягають у нього (дуже довго не можна). Листя цієї берези можна мочити в горілці і використовувати як натирання. Його можна збирати і сушити, а потім розпарювати кип'ятком [1, од. зб. D7S6, D8S1, D8S4].

Квіти і корінь гадючника (*Filipendula ulmaria*) покращують мозковий кровообіг: *«дуже добрий, в кого порушене мозгове... кровообіг. Дуже, дуже полезний! Дуже! Там квіти і корінь з гадючника»* [1, од. зб. D10S2]. Брусничник (*Vaccinium vitis-idaea L.*) вживається «від нервів» [1, од. зб. D4S4].

У період цвітіння збирають «ягідник» (чорничник, *Vaccinium myrtillus L.*), який п'ють для покращення зору: *«Лічебний вон. Парять. Для глаз п'ють»* [1, од. зб. D10S7]; *«ягідник, кажуть, од очей дуже добре пить»* [1, од. зб. D12S2]. У с. Рясне для цього шукають очанку (*Euphrasia officinalis L.*): *«Ну, це очанка — од очей. Я осьо торік нарвала»* [1, од. зб. D8S4].

«Пристретник» (пристрітник, будяк, *Carduus crispus*), як свідчить назва, допомагає при пристриті (навроченні): *«Це, як заболієш, кажуть, ото позіхає, це пристрет десь схватив. Треба його. Воно таке, як колюк. І цвите точно, як колюк. Таким розовим»* [1, од. зб. D8S4].

У народній медицині застосовують і ягоди. Журавлину закладають у вуха, коли болить голова, або ж людина вчаділа. Вважають, що ці ягоди сприяють пониженню тиску, допомагають при простудних захворюваннях. П'ють навіть воду у якій тримали ягоди [1, од. зб. D3S1, D3S5, D4S1, D7S1, D11S2, D13S2, D13S3, D13S4]. У с. Сергіївка, коли людина вчаділа, у вуха закладають ще й калину [1, од. зб. D13S4]. Про цілющі властивості купальських ягід відомо лише в кількох селах [1, од. зб. D2S2].

Збирають багато інших рослин, які вживають для лікування певних хвороб або приготування оздоровчих чаїв: первоцвіт (*Primula veris L.*) «од усього можна пити» [1, од. зб. D10S6]; «пїжмо» (пижмо, *Tanacetum vulgare L.*) «Тожє воно од усього помагає» [1, од. зб. D12S4]; «сосонка» (хвощ польовий, *Equisetum*) [1, од. зб. D9S2]; «шалфей» (шавлія, *Salvia L.*) [1, од. зб. D10S2, D10S6]; подорожник (*Plantago*), «ведмедові вушки» («ведмежі вушка», **мучниця звичайна**, *Arctostaphylos uva-ursi*) [1, од. зб. D5S6]; іван-чай (кіпрей вузьколістий, *Chamérion angustifólium*) [1, од. зб. D8S4]; лофант (*Agastache foeniculum*), «раннік» (ранник, *Scrophularia*) [1, од. зб. D10S2]; «глисник» (паслін чорний, *Solanum nigrum*) [1, од. зб. D13S4] та ін.

Дикорослі трави збирають не тільки для лікування, а й для приготування чаїв. З цією метою беруть мелісу (*Melissa officinalis* L) — «*тоже якби чай. У чай кидано, да кип'ячу кип'ятком чаику, взяла вкинула, вона постояла минут десять, натяглася і всьо*» [1, од. зб. D2S1]; малину, чорничник: «*А то ветки з малини, то це й же ж, ягодник. Отаке все на чай збираємо*» [1, од. зб. D10S7]; «*чорничник то я рвав [...] Воно тоже для чаю*» [1, од. зб. D12S3].

Частину трав важко визначити, та як респонденти не можуть їх точно назвати, а описують. Наприклад, «*зілля, яке росте понад дорогою, на нього джмелики сідають, яке росте по полі, але рідко зустрічається*» та ін. [1, од. зб. D10S6]. Деякі рослини важко визначити за народними назвами, як от «бородай» [1, од. зб. D3S5]. Однак оремі респонденти добре знають не тільки наукову, а й різні місцеві назви певних рослин, вважаючи їх чомусь російськими: «*гадючник в'язолистий [...] А по російськи, це назва таволга, лабазнік [...] І ще ялось називали його у нас тут*» [1, од. зб. D10S2]. Поміж тим, все більше інформантів відзначають, що вони не знають для чого вживається та чи інша трава: «*Мати-мачуха, то чогось рвали є. А од чого вона, не скажу. Не знаю*» [1, од. зб. D2S1], тому збирають тільки ті рослини, призначення яких їм відоме: «*Збираю звіробой. Бо я його знаю, то я його збираю*» [1, од. зб. D13S3].

Зважаючи на роль лікарських трав у житті населення Полісся, тут сформувалась система звичаїв, пов'язаних з їх збиранням, зокрема, магичні вербальні формули: «*Святий Авраам землю орав. Свята Божжа мати поливала, да на помуч людям давала*» [1, од. зб. D4S1]; «*...як ідеши, то просиши там, Божжа Мати ходила, ліки збирала [...] То Божжа Мати ходила, трави збирала і прошу Божу Матір допомогти мені. Шось, я вже й не пам'ятаю [...] Приказати треба: Пресвятая Богородице! Божжа Мати тут ходила, лікарські рослини збирала, і нам допомагала*» [1, од. зб. D10S2]. Молодші інформатори вже не знають примовок, але переконані, що обов'язково треба щось приказати: «*Да! Шось треба приказувать. Канєшино. Кажуть, без примовки, з'їж і вовка! Треба шось приказувать!*» [1, од. зб. D13S3]. Інші говорять, що потрібно помолитися «Отче наш» [1, од. зб. D5S6].

Збереглися й окремі відомості про те, що під корінець вирваної рослини потрібно покласти хліб, іноді освячений, чи гроші. Мотивація дії — заплатити, щоб зілля не зводилося: «*Баба казала, гроши треба класти і хліб. Шоб не зводилося зелле*» [1, од. зб. D4S1]; «*копейочку [...] Мо то, шоб воно родило [...] Вон кветку садиши, тоже треба шось покласти. Чи хліб, чи копейочку поклав. І те, так само*» [1, од. зб. D3S4]; «*Казали. Треба мелоч мати. І [...] заплатити*» [1, од. зб. D5S6]; «*Чи гроши, чи хліба кусочок свяченого [...] ходила копать і занесла хліба туди свяченого, у ту ямочку*» [1, од. зб. D8S4]; «*Клади копійку або хліб. Коли копали бородаю, обов'язково клали хліб*» [1, од. зб. D3S5]. Ряд респондентів вже не пам'ятають звичаю класти хліб і гроші під лікарські рослини, але кладуть їх, коли пересаджують півонію: «*Це не под це кладуть [...] як півонію садять, то кладуть. Гроши кидують, просо сиплють. То вона приймається. То вона так не приймається*» [1, од. зб. D13S4].

Побутовують і табуїстичні застереження при збиранні лікарських рослин — можна / не можна. Рвати зілля можуть всі чоловіки і діти. Стосовно жінок, то це право мають тільки дівчатка і старші, «чисті» жінки, які вже «не стіраються» і аж ніяк не ті, що «ше мають при себе»: «*Ше [...], жинкам не дуже й дозволяли збирать трави. А в більшості це, шоб чоловіки або діти збирали. Таке було в нас [...]. А так, ну я ж кажу, жинкам як? Дівчаткам, які це молоденькі, да. То їм тоже дозволяли збирать. Старіє баби, які вже, як кажуть, по-простому, не стіраються. Также. А цим, таким уже, то, то казали, шо чогось не можна*» [1, од. зб. D11S2]; «*Жинки могли тие збирать трави, котора чиста вже людина. А котора людина ше має при себе, воно, хоть мо вона збірає його, но воно не помочне*» [1, од. зб. D7S1]; «*В нас кажуть [...]. Шо якщо жинка стірається, вона не має права його збирать взагалі*» [1, од. зб. D13S3].

Найкращим часом збирання лікарських рослин вважають початок дня — до сходу сонця: «*Ну, то казали, шо це треба його до сходу сонця рвать. А так, зара, Боже! Хто його до сход сонця встає?*» [1, од. зб. D7S1]. Інші стверджують, що трави добре рвати до обіду: «*Токо казали, до обіда треба збирать*» [1, од. зб. D9S2]; «*Я знаю так, як мені мама говорила, то казала, шо краще збирати до обіда*» [1, од. зб. D10S2]; «*Трави рвати вранці до обіду*» [1, од. зб. D10S6]. Є й інші точку зору — різні трави збирати в різний час: «*Там є ризниє. Воно є інче, шо вранці, інше — в обід. І мона й вечором. Тики треба знать, яке. Це, це треба знать якісь там, такий як би дід. А я не тямлю в цьому*» [1, од. зб. D13S3].

Окремі респонденти чули про «чоловіче» і «жіноче» зілля, хоча чіткої відповіді, що то за рослини, дати не можуть. М. Гресько із с. Кочичине пам'ятає, що про «жіноче» і «чоловіче» зілля йому говорив дід: «*Це дед мой ходив по гриби і он казав: „Запомні, це зелле і це. Це женське, а це чоловіче”*» [1, од. зб. D4S1]. К. Євтушок із с. Степанівка, припускає, що чоловічі і жіночі стебла є у

«цвінтурії» (центурія, *centuria*) [1, од. зб. D5S5]. У с. Сергіївка розрізняють чоловічий і жіночий рум'янок — один росте вищий, інший — нижчий: «Цей рум'яночок [...] Вин запах пушиті одінаковий. Тику шо там трошки [...] тей викиший, а тей никиший. Там у рості» [1, од. зб. D13S3]. Є. Лакейчук із с. Рясне вважає, що чоловічі і жіночі стебла має деревій: жіночий — білий, а чоловічий — рожевий: «Оцей во деревій. То мужчинське й жиноче. Кажуть, вроді, шо те розове. А я чогось завжди розове рву» [1, од. зб. D8S4]. Чоловічі і жіночі стебла має і хвоц: «сосонка така є прама ж — то то мужчинська» [1, од. зб. D9S2].

В регіоні зберігається традиція освячення лікарських рослин. Перший раз їх святять на Трійцю [1, од. зб. D5S5]. Вдруге — на Маковея [1, од. зб. D3S4, D10S2]. Регіональну специфіку складає освячення лікарських рослин на Першу Пречисту (28.08). Вважають, що навіть зілля на полі можна нарвати — воно лікувальне. Святять здебільшого вже сухі лікарські трави, зібрані раніше [1, од. зб. D5S5, D8S4, D10S6, D12S2, D12S4]. Вірять у цілющість купальських трав. Цього дня збирають материнку, звіробій, мати-й-мачуху та інші, «якіє мона» [1, од. зб. D2S2, D4S1, D7S1] і особливо липовий цвіт: «Оце, оде в нас липа [...]. То це на Івана Купайла саме, кажуть, добре збирають» [1, од. зб. D7S1].

Незначне місце у народній медицині належить грибам. Найчастіше використовують мухомори. Для лікування радикуліту, болях у ногах та руках гриби заливають горілкою. У с. Лука в горілці настоюють сухі мухомори, іноді закопуючи в землю [1, од. зб. D7S1, D7S4, D9S1, D12S1]. У с. Степанівка для лікування наривів, в т. ч. і в горлі, ран тощо брали сухі червиві білі гриби, замочували в молоці і клали на рани, які швидко загоювались [1, од. зб. D5S6]. У с. Лука шукають гриб «пан-панночка» (Веселка звичайна, *Phallus impudicus Pers.*), який допомагає при хворобах серця: «Вон в каждом селі по-начому називається. Воно так як неприємний запах такий од його. А як прийдеши у ліс, то ти його так не знайдеш. А як скажеш, от як гарно пахне, як гарно пахне! Да? От ти їх і побачиши [...]. Вин такий красівий. Ну, кажуть, од серця вин. Якось у горилку крепку, в первак» [1, од. зб. D7S4].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як бачимо, продукти збиральництва відіграють значну роль у системі народної медицини Житомирського Полісся. Основне місце належить різноманітним травам, листю і цвіту окремих дерев (липи, берези, сосни), які використовують для лікування органів травлення, дихання, руху та ін. Багато рослин мають тотожну лікувальну дію. Специфіку регіону складає використання як засобів фітотерапії ягід (журавлини, калини, чорниць) і отруйних і їстівних грибів (білі, веселка, мухомори). Збирання лікарських трав колись супроводжувалось системою різноманітних звичаєво-обрядових норм, які на сьогодні практично втрачені: хліб (часто свячений) і гроші під корінець зірваної рослини; табування збирання рослин (можна / не можна); час збирання (до сходу сонця, до обіду та ін.); поділ рослин на «чоловічі» і «жіночі»; освячення зілля з метою підсилення його дії. Багато трав, за традицією, збирають для приготування щоденних напоїв. Зафіксована втрата мешканцями регіону народних фітотерапевтичних знань — про назви і лікувальні властивості багатьох рослин. Зменшується кількість людей, які збирають рослини. З метою повного дослідження народної фітотерапії Житомирщини, подальшого вивчення потребують інші райони.

Джерела та літератури

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ. — Ф. Смільчине-2011 (Новоград-Волинський і Смільчинський райони Житомирської області).
2. Болтарович З. Є. З народної медицини українців Полісся // Народна творчість та етнографія. — 1986. — № 2. — С. 33-38.
3. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. — К.: Наук. думка, 1990. — 232 с.
4. Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку XX ст. — К.: Наук. думка, 1986. — 119 с.
5. Волков Ф. К. Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. — Т. 1. — К., 1874. — Отд. II. — С. 165-178.
6. Єврорегіон Буг: Волинська область. — Луцьк, 1997. — 448 с.: іл.
7. Желага А. М. Лікарська рослинна сировина як основа для виробництва якісних фармацевтичних препаратів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/1618>. Назва з екрану.
8. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся : традиції та сучасність (на польових етнограф.

- мат.). — Кам'янець-Подільський : ПП Медобори, 2013. — 336 с.
9. Конвенція «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d69_назва з екрану.
 10. Никитюк Ю. А. Еколого-економічний аналіз сучасного стану ринку лікарської рослинної сировини в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://natureus.org.ua/repec/archive/1_2015/2.pdf_назва з екрану.
 11. Носаль М. А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. — К.: Держ. мед. в-во УРСР, 1962. — 300 с.
 12. Рогович А. С. Опыт словаря народных названий растений в Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них // Записки Юго-Западного отдела Император. Русского географического общества. — Т. 1. — К., 1874. — Отд. II. — С. 109-164.
 13. Терес Н. Традиційні знання: проблеми збереження та охорони [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_teres.pdf_назва з екрану.
 14. Шкарбан А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся. - Полісся України: матеріали іст.-етногр. дослі. — Вип. 2: Овруччина. — Львів, 1999. — С. 211-224.

УДК 93/99(093.2):528.425

Валентина Петрович,
Ігор Петрович

Топографія міста Володимира XIII–XVIII ст.: історико-топонімічний аспект

У статті досліджено історичну топографію одного з найдавніших і найбільших міст Волині – Володимира XIII–XVIII століття. На основі проаналізованих матеріалів прослідковано історію становлення та розвитку міста, наведено характеристику оборонних укріплень, окремих соціально-топографічних частин міста та пам'яток культурної архітектури. Встановлено, що важливу інформацію стосовно історико-соціальної топографії Володимира несуть топоніми.

Ключові слова: історична топографія, топоніми, урочище, культова споруда, оборонні укріплення.

Петрович В. В., Петрович І. В. Топография города Владимира XIII–XVIII вв.: историко-топонимический аспект

В статье исследовано историческую топографию одного из старейших и крупнейших городов Волыни – Владимира XIII–XVIII веков. На основании рассмотренных материалов рассмотрено историю формирования и развития города, дано характеристику оборонительных укреплений, отдельных социально-топографических частей города и памятников культурной архитектуры. Установлено, что важную информацию относительно историко-социальной топографии Владимира несут топонимы.

Ключові слова: историческая топография, топонимы, урочище, культовое сооружение, оборонительные укрепления.

Petrovych V. V., Petrovych I. V. Topography of Volodymyr City of 13 – 18th centuries: historical and toponymical aspects.

The article looks into the historical topography of one of the oldest and largest cities of Volyn region – city of Volodymyr in the period of 13 – 18th centuries. On the basis of the analyzed data and papers the authors traced the history of establishment and development of the city, provided characteristics of the defence fortifications, some of the social and topographic parts of the city and sights of the church architecture. It was found out that they are the toponyms that carry historical and social information on the topography of the city of Volodymyr.

Key words: historical topography, toponyms, plot of land, church building, defence fortifications.

Постановка наукової проблеми та її значення. Становлення та розвиток міста Володимира, його планіграфія і забудова, місцезнаходження життєво важливих об'єктів нерозривно пов'язані з характером соціально-економічного та культурного розвитку, чим і обумовлюється актуальність вивчення цих питань. Для дослідження історичної топографії міста важливими є загальноісторичні, економічні та історико-етнографічні явища, які відбилися в топонімах.

Питання пов'язані з історико-культурним розвитком, в тому числі з'ясуванням проблем соціотопографії Володимира, хвилювали не одне покоління істориків. Окремим аспектам історичної топографії міста присвячено фундаментальні праці М. Котляра, А. Кузи, О. Компан, П. Саса,